

گیاهان دارویی از خانواده نعنائیان (*Labiatae*) در منطقه "واز" مازندران

محمد اکبر زاده^۱

چکیده

گیاهان دارویی بخش قابل توجهی از فلور ایران را تشکیل می‌دهند و نقش عمده‌ای را در ترکیب جوامع گیاهی ایفاء می‌نمایند. این گیاهان از خانواده‌های مختلفی هستند که یکی از این خانواده‌ها نعناع می‌باشد گیاهان دارویی خانواده *Labiatae* بدلیل انعطاف اکولوژیکی بسیار زیاد آنها به اقالیم متنوع بعنوان یکی از ذخائر ژنتیک گیاهی محسوب می‌شوند. تعدادی از آنها به مصارف تغذیه و برخی به مصارف دارویی، آرایشی و بهداشتی می‌رسند.

در راستای جمع‌آوری و شناسایی گونه‌های دارویی خانواده نعنائیان تحقیقی در مراتع بیلاقی "واز" گونه‌های گیاهی در منطقه جمع‌آوری و شناسایی گردید. همچنین کلیه اطلاعات فیزیکی و زیستی رویشگاه گونه‌ها شامل ارتفاع از سطح دریا، بافت خاک و گونه‌های عمده همراه تعیین گردید.

براساس نتایج بدست آمده، ۳۶ گونه از ۱۸ جنس از خانواده *Labiatae* در منطقه شناسایی شد. همچنین پس از تعیین پراکنش گونه‌های خانواده مذکور، تعدادی از گونه‌های با درصد پراکنش نسبتاً بالا معرفی شدند که عبارتند از:

Thymus kotschyanus, *Stachys byzanthina*, *Stachys lavandulifolia*,
Teucrium polium, *Ziziphora clinopodioides*, *Salvia spp.* *Mentha spp.*,
Marrubium vulgare, *Phlomis cancelata*.

واژه‌های کلیدی: گیاهان دارویی، نعنائیان، کلپوره، کاکوتی، آویشن و مازندران

مقدمه

گونه‌های گیاهی موجود در تیره *Labiatae* بالغ بر ۴۰۰۰ گونه بوده که در ۲۰۰ جنس جای داده شده‌اند. در بین گیاهان تیره نعنا گونه‌های مفیدی وجود دارد که برخی از آنها در درمان بیماریها مورد استفاده قرار می‌گیرند. برخی حاوی اسانس بوده و تعداد زیادی از آنها به مصارف تغذیه (به حالت خام یا پخته) می‌رسند و یا به علت دارا بودن گل‌های زیبا و معطر، پرورش می‌یابند (زرگری، ۱۳۶۹).

کوشش برای شناخت مواد مؤثره حاصله از گیاه بویژه ترکیبات معطر و اسانس دار جهت بکارگیری در صنایع داروسازی و غذایی کشور از اهمیت خاصی برخوردار است. گیاهان دارویی و اسانس دار خانواده نعنائیان بدلیل انعطاف اکولوژیکی بسیار زیاد آنها نسبت به اقلیم متنوع بعنوان یکی از ذخایر ژنتیک گیاهی محسوب می‌شوند و بواسطه وجود ترکیبات معطره بسیار متنوع در صنایع آرایشی و بهداشتی نیز دارای کاربرد فراوانی هستند.

سابقه تحقیق

شبابی، (۱۳۷۵) طی تحقیقی در راستای جمع آوری، شناسایی و اهلی کردن گیاهان دارویی استان را معرفی نموده که در این میان ۲۲ گونه از خانواده *Labiatae* به چشم می‌خورند. از این تعداد، ۳ گونه از هر یک از جنسهای *Salvia* و *Mentha*، ۴ گونه از جنس *Calamintha* و ۲ گونه از هر یک از جنسهای *Nepeta*، *Thymus*، *Teucrium*، *Lamium* و *Stachys* معرفی شده است.

قلیچ نیا، (۱۳۸۰) در راستای بررسی پراکنش و اکولوژی گونه‌های گیله‌ای اسانس‌دار، تعداد ۳۶ گونه گیاهی از خانواده نعنائیان را در این استان معرفی نموده است. ایشان ضمن شناسایی گونه‌ها نقاط پراکنش گونه‌ها را معین و مهمترین گونه‌های دارویی اسانس‌دار مازندران را که شامل جنسهای زیر می‌باشد، معرفی نموده است:

Origanum, Ziziphora, Teucrium, Eremostachys, Stachys, Betonica, Marrubium, Nepeta, Thymus, Mentha, Hymenocrater, Perovskia

موقعیت منطقه مورد مطالعه

مراتع مورد مطالعه قسمت‌های شمالی و ارتفاعات حوزه آبخیز «واز» را تشکیل می‌دهد. این منطقه از شمال به مرز جنگل‌های حوزه «واز»، از غرب به حوزه آبخیز لاریج رود، از شرق به حوزه آبخیز آتش رود و ناپلاررود و از جنوب به حوزه آبخیز هراز محدود می‌باشد عرض جغرافیایی آن بین ۲۵ و ۱۴ و ۳۵ الی ۰۵ و ۱۸ و ۳۵ شمالی و طول جغرافیایی آن بین ۴۰، ۰۱ و ۵۲ الی ۳۰، ۱۲ و ۵۲ شرقی قرار دارد. مساحت این منطقه ۵۱۵۰ هکتار پست ترین نقطه آن ۱۷۵۰ متر و بلندترین قله آن ۳۵۸۷ متر از سطح دریا ارتفاع دارد. میزان بارندگی سالیانه ۴۰۰ - ۳۰۰ میلی‌متر عمده ریزش به صورت برف و اقلیم منطقه طبق روش دومارتین از نوع مدیترانه‌ای سرد و فراسرد می‌باشد بافت خاک، لومی تا لومی شنی و ساختمان خاک دانه‌ای است (اکبرزاده، ۱۳۷۷).

مواد و روشها

در راستای این پژوهش که در مراتع بیلاقی «واز» مازندران به منظور شناسایی گیاهان دارویی خانواده نعناعیان طی سالهای ۱۳۷۹ - ۱۳۷۷ صورت گرفته، تمامی گونه‌های گیاهی موجود در منطقه جمع‌آوری و پس از پرس و خشک نمودن نمونه‌ها، نسبت به شناسایی آنها اقدام شد. ضمناً اطلاعات محیطی و زیستی رویشگاه گونه‌ها شامل ارتفاع از سطح دریا، تیپ‌های گیاهی منطقه و گونه‌های عمده همراه و... با استفاده از فرمهای برداشت صحرائی یادداشت برداری گردید.

نتایج و بحث

براساس نتایج بدست آمده از پژوهش اخیر، ۳۶ گونه از ۱۸ جنس از خانواده *Labiatae* در منطقه شناسایی شده است. این گیاهان بواسطه داشتن ترکیباتی نظیر آلکالوئیدها، ساپونینها، ترکیبات معطر و اسانس دار، در صنایع مختلف کاربرد دارند (جدول شماره ۱). همچنین پس از تعیین پراکنش گونه‌ها تعدادی از این گونه‌ها دارای درصد پراکنش نسبتاً بالایی بودند که مهمترین آنها با ذکر توضیحات مربوطه در زیر آورده شده است:

۱- آویشن *Thymus kotschyanus*

این گونه در ارتفاعات ۲۹۰۰ - ۲۲۰۰ متر از سطح دریا در اقلیم مدیترانه‌ای سرد و فراسرد و در خاکهایی با بافت لومی - شنی می‌روید. عمدتاً رویشگاه این گونه در جهات شمال و شرق بوده و نحوه پراکنش به صورت پراکنده و گاه همراه با گونه‌های *Festuca ovina* و *Astragalus gossypinus* تپ‌های غالب منطقه را تشکیل می‌دهد. گونه‌های عمده همراه در رویشگاه این گونه شامل گونه‌های زیر می‌باشد.

Bromus tomentellus, onobrychis cornuta, Poa bulbosa, plantago arata, Trifolium repens.

۲- کاکوتی *Ziziphora clinopodioides*

این گونه در ارتفاعات ۳۰۰۰ - ۲۸۰۰۰ متر از سطح دریا و در خاکهایی با بافت شنی می‌روید. عمدتاً رویشگاه این گونه در جهات غربی بوده و در تپ‌های گیاهی *Thymus kotschyanus, Poa bulbosa, Onobrychis cornuta* مشاهده شده است. گونه‌های عمده همراه در رویشگاه این گونه شامل گونه‌های زیر می‌باشد:

Festuca ovina, Bromus tomentellus, Stachys lavandulifolia.

۳- زوفا *Hyssopus angustifolius*

این گونه در ارتفاعات ۲۹۰۰ - ۲۷۰۰ متر از سطح دریا و در خاکهایی با بافت شنی می‌روید. عمدتاً رویشگاه این گونه در جهات جنوبی و غربی بوده و بصورت پراکنده مشاهده گردیده است. این گونه در تیپهای گیاهی *Thymus kotschyanus*, *Festuca ovina* و همراه با گونه‌های *Astragalus aureus*, *Bromus tomentellus*, *Onobrychis cornuta*، مشاهده گردیده است.

۴- *Stachys spp*

گونه *Stachys byzanthina* از ارتفاع ۱۷۵۰ متر تا ۳۰۵۰ متر از سطح دریا، گونه *Stachys lavandulifolia* در ارتفاعات ۲۷۵۰ - ۲۳۰۰ متر، گونه *S. inflata* در ارتفاعات ۲۵۵۰ - ۲۴۰۰ متر از سطح دریا پراکنش دارد گونه اولی تقریباً در تمامی تیپ های گیاهی منطقه و دو گونه آخری اختصاصاً در تیپهای *Bromus tomentellus*, *Onobrychis cornuta* و در خاکهایی با بافت لومی-شنی و گونه *S. pubescens* در ارتفاعات ۲۹۵۰ - ۲۷۵۰ متر مشاهده گردیده است.

۵- فراسیون *Marrubium spp.*

سه گونه *M. vulgare*, *M. cordatum*, *M. astracanicum* در سطح منطقه بصورت پراکنده و اکثراً در اراضی تخریب یافته و سنگی مشاهده گردیده و تنها عامل محدود کننده در پراکنش این گونه‌ها تغییرات ارتفاعی می‌باشد که گونه اولی در دامنه ارتفاعی ۳۲۰۰ - ۱۸۵۰ متر، گونه دومی ۳۲۰۰ - ۲۳۰۰ متر و گونه سومی در ارتفاعات ۳۴۰۰ - ۱۸۵۰ متر از سطح دریا مشاهده گردیده است.

۶- گوش بره *Phlomis spp*

گونه *Phlomis cancelata* از ارتفاع ۱۸۰۰ تا ۲۲۰۰ متر از سطح دریا، گونه *P. caucasica* در ارتفاعات ۲۵۶۰-۲۳۰۰ متر، گونه *P. persica* در ارتفاعات ۱۸۵۰-۱۷۵۰ متر و گونه *P. pungens* در ارتفاعات ۳۰۵۰-۲۷۰۰ متر مشاهده گردیده است. این گونه‌ها عمدتاً در شیب‌های شمالی و شرقی از پراکنش نسبتاً خوبی برخوردارند.

۷- مریم گلی *Salvia spp*

گونه‌های *Salvia aethiopsis* و *S. atropatana* در ارتفاعات ۲۲۰۰-۱۸۰۰ متر، گونه‌های *S. tamimea*، *S. reuterana* و *S. verticilata* در ارتفاعات ۲۸۵۰-۲۳۰۰ متر و اکثراً در شیب‌های شمالی و در خاک‌هایی لومی - شنی مشاهده گردیده است.

۸- *Teucrium spp*

گونه *Teucrium polium* در ارتفاعات ۲۹۰۰-۲۳۰۰ متر از سطح دریا و در خاک‌های بافت شنی و سنگریزه می‌روید عمدتاً رویشگاه این گونه در جهات غربی و شرقی بوده و گاه همراه با گونه‌های *Thymus kotschyanus* و *Festuca ovina* تیپ غالب منطقه را تشکیل می‌دهند. گونه *T. chamaedrys* در ارتفاعات ۲۱۵۰-۱۷۵۰ متر و اکثراً همراه با گونه *T. polium* مشاهده گردید و گونه *T. hyrcanicum* در مسیر آبراه‌ها و اراضی نمناک مشاهده گردیده است.

۹- *Nepeta spp*

گونه *N. crassifolia* در ارتفاعات ۲۸۵۰-۱۹۰۰ متر و در اراضی سنگریزه‌ای و واریزه‌ای مشاهده گردیده و گونه‌های *N. cataria* و *N. racemosa* همراه با گونه‌های *Thymus kotschyanus*، *Teucrium polium* در اراضی با بافت خاک شنی - لومی مشاهده گردیده است.

Mentha spp - ۱۰

گونه *M. aquatica* در مسیر آبراهه‌های دائمی و چشمه سارها مشاهده گردیده و گونه *M. longifolia* در مسیر جاده‌ها و اراضی واریزه‌ای مشاهده گردیده است.

Lamium spp - ۱۱

گونه‌های *L. album* و *L. amplexicaule* در حاشیه رودخانه‌ها و اراضی آبگیر و اشکوب زیرین گونه‌های درختچه‌ای مشاهده گردیده است.

۱۲- *Dracocephalum moldivale* پرپر

این گونه در ارتفاعات ۲۹۵۰-۲۷۰۰ متر از سطح دریا اکثراً در جهت‌های غربی و جنوبی همراه با گونه‌های *Tanacetum polycephalum* ، *Thymus kotschyanus* مشاهده گردیده است.

۱۳- گونه‌های

Clinopodium vulgare ، *Calamintha vulgaris* ، *Origanum vulgare* ، *Prunella vulgaris*

این گونه‌ها در اشکوب زیرین گونه‌های درختچه‌ای و درختی و در اراضی نمناک و آبگیر مشاهده گردیده و حدود ارتفاعی رویشگاه این گونه‌ها از ۱۷۰۰ متر تا ۲۱۵۰ متر از سطح دریا می‌باشد.

۱۴- *Scutellaris pinnatifida* ، *Lallementia iberica*

این گونه‌ها اکثراً در جهت‌های جنوبی و اراضی واریزه‌ای در ارتفاعات ۲۴۵۰-۱۸۰۰ متر با بافت خاک شنی مشاهده گردیده است. در ضمن این گونه‌ها همراه با گونه‌های *Salvia reuterana* ، *Stachys lavandulifolia* در تپه‌های گیاهی منطقه پراکنش دارند.

جدول شماره ۱- لیست گیاهان دارویی خانواده (Labiatae) در مراتع بیلاقی "واز" مازندران

جدول شماره ۱- لیست گیاهان دارویی خانواده (Labiatae) در مراتع ییلاقی "واز" مازندران

ردیف	نام علمی گونه
۱	<i>Calamintha vulgaris</i>
۲	<i>Clinopodium vulgare</i>
۳	<i>Dracocephalum moldivale</i>
۴	<i>Hyssopus angustifolius</i>
۵	<i>Lallementia iberica</i>
۶	<i>Lamium amplexicaule</i>
۷	<i>Lamium album</i>
۸	<i>Marrubium astracanicum</i>
۹	<i>Marrubium cordatum</i>
۱۰	<i>Marrubium vulgare</i>
۱۱	<i>Mentha aquatica</i>
۱۲	<i>Mentha longifolia</i>
۱۳	<i>Nepeta cataria</i>
۱۴	<i>Nepeta crassifolia</i>
۱۵	<i>Nepeta racemosa</i>
۱۶	<i>Origanum vulgare</i>
۱۷	<i>Phlomis cancelata</i>
۱۸	<i>Phlomis caucasia</i>
۱۹	<i>Phlomis persica</i>
۲۰	<i>Phlomis pungens</i>
۲۱	<i>Prunella vulgaris</i>
۲۲	<i>Salvia aethiopis</i>
۲۳	<i>Salvia atropatana</i>
۲۴	<i>Salvia reuterana</i>
۲۵	<i>Salvia staminea</i>
۲۶	<i>Salvia verticillata</i>
۲۷	<i>Scutellaria pinnatifida</i>
۲۸	<i>Stachys byzanthina</i>
۲۹	<i>Stachys inflata</i>
۳۰	<i>Stachys lavandulifolia</i>
۳۱	<i>Stachys pubescens</i>
۳۲	<i>Teucrium chamaedrys</i>
۳۳	<i>Teucrium hyrcanicum</i>
۳۴	<i>Teucrium polium</i>
۳۵	<i>Thymus kotschyanus</i>
۳۶	<i>Ziziphora clinopodioides</i>

منابع

- اکبرزاده، م، ۱۳۷۷. مطالعه جامعه شناسی گیاهی مراتع بیلاقی واز مازندران. دانشکده منابع طبیعی، دانشگاه مازندران، ۱۹۹ صفحه.
- زرگری، ع، ۱۳۶۹. گیاهان دارویی جلد چهارم. انتشارات دانشگاه تهران، ۹۲۳ صفحه.
- شبابی طبری، ح، ۱۳۷۵. گزارش نهایی طرح تحقیقاتی جمع آوری، شناسایی و اهلی کردن گیاهان دارویی مازندران. مرکز تحقیقات منابع طبیعی و امور دام مازندران، ۴۸ صفحه.
- قلیچ نیا، ح، ۱۳۸۰. گزارش نهایی طرح تحقیقاتی بررسی پراکنش و اکولوژی ۳۶ گونه گیاهی اسانس دار در استان مازندران. انتشارات دفتر طرح و برنامه ریزی و هماهنگی امور پژوهشی وزارت جهاد سازندگی، ۱۱۱ صفحه.
- مظفریان، و، ۱۳۷۵. فرهنگ نامهای گیاهان ایران. انتشارات فرهنگ معاصر تهران، ۶۷۱ صفحه.

Medicinal Plants of Labiatae Family in the summer rangelands of Vaz region in Mazandaran Province.

M. Akbarzadeh¹

Abstract

Medicinal plants are the important part of flora of Iran. Because of the ecological flexibility of the plants of Labiatae family to different climatic conditions, they can be one of the important genetic resources of our country. They are used in food, pharmacy, hygienic and perfume industries.

Therefore collection and identification of Labiatae family plants of Vaz region were done. The first different species were collected and identified, and then the use of medicinal plants were mentioned by different references. Also some of physical and biological characters of site and species are studied such as: altitude, cover percents, soil texture and accompanying.

According to our study about the most permanent species of this family, 36 species belonging to 18 genera were determined. After that species with high distribution were introduced like: *Thymus kotschyanus*, *Stachys byzanthina*, *Stachys lavandulifolia*, *Teucrium olivum*, *Ziziphora clinopodioides*, *Salvia* spp, *Mentha* spp, *Marrubium vulgare*, *phlomis cancelata*.

Key words: Medicinal Plants, Labiatae, Mazandaran, *Teucrium polium*, *Thymus kotschyanus*, *Ziziphora clinopodioides*.

1- Research Center of Agriculture and Natural Resource of Mazandaran, province
Email: Ms-tofigh@yahoo.com